

Die “Nachrichtenstelle für den Orient” im Kontext globaler Verflechtungen (1914-1921) Strukturen – Akteure – Diskurse (Global Etkileşimler Bağlamında Şark İstihbarat Birimi: Yapılar, Aktörler, Diskur Analizi)

Samuel Krug

Bielefeld; transcript Verlag, 2020, 380 Sayfa, ISBN 978-3-8376-5225-3

Mustafa GENCER*

19. yüzyılın sonlarına doğru Almanya'nın Osmanlı coğrafyasına dönük giderek artan ekonomik ve siyasi ilgisi, kültür alanında da aktif olmasını beraberinde getirmiştir. Kültürel etkileşimde rol oynayan organizasyonlar Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden çok daha önce harekete geçmişlerdi. 1910 yılında Türkiye ve İran'daki Alman menfaatlerinin temsil edilmesi amacıyla kurulan “Alman Ön Asya Komitesi” 1915 yılında Şarkiyatçı Dr. Hugo Grothe yönetiminde “Alman Ön Asya Enstitüsü”ne (*Deutsches Vorderasien-Institut*) dönüştürülmüş ve faaliyetlerinin merkezine Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu, İslam dünyası ve imparatorluğun diğer devletlerle olan ilişkilerini koymuştu. Şubat 1914'te Ernst Jaechk tarafından Berlin'de kurulan Alman-Türk Derneği (*Deutsch-Türkische Vereinigung*) ise İstanbul şubesiyle birlikte Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel ilişkilerini geliştiren, iki uluslu bir dernekti.¹

Burada tanıtım ve değerlendirmesi yapılan eser, propaganda örgütü olarak 1914'te Berlin'de kurulan “Şark İstihbarat Birimi”nin (*Nachrichtenstelle für den Orient-NfO*) etkileşim ve bilgi üretimi hakkında olup, Berlin Hür Üniversitesinde Birinci Dünya Savaşı üzerine yapılan bir doktora çalışmasıdır. Savaşın bir “ürünü” olarak Alman Dışişleri Bakanlığı bünyesinde oryantalist ve amatör arkeolog Max von

* T.C. Köln Başkonsolosluğu Eğitim Ataşesi.

¹ Mustafa Gencer, Jöntürk Modernizmi ve “Alman Ruhü” 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s. 220-223.

Oppenheim² tarafından kurulan bu birim, bir yandan Almanya iç kamuoyunu Müslüman müttefikleri lehinde bilgilendirme işlevi görürken diğer yandan esas itibariyle İslâm dünyasına hitap edecek propaganda faaliyetleriyle onları Osmanlı-Alman ittifakının yanına çekmeyi hedefliyordu.

Samuel Krug'un eserinin ilk bölümü (42-92) NfO'nun kurumsal yapısı, finansmanı, hedef ve faaliyetlerini ele almaktadır. NfO hedef ülkelerdeki yerli halkı karşı propaganda yoluyla ayaklandırmak ve düşmana karşı askeri zayıflığa alternatif bir yumuşak güç ögesi olarak düşünülmüştü. Alman Genelkurmay'ının önerisi ve Dışişleri Bakanlığının inisiyatifiyle kurulan NfO'nun, Berlin'deki merkezinin yanında İstanbul, Tiflis, Misrata ile tarafsız İsviçre'deki şubeleri vardı. Ayrıca merkezde basın ve hukuk birimleri de mevcuttu. (54-58) Faaliyet alanı olarak hedef kamuoyunu yönlendirici yayınlar yapmak, kişi bazlı çalışmalar ve diğer çalışmalar olarak belirlenmişti. (63-66) NfO Orta Doğu ve Yakın Doğu'da silah kaçakçılığına da karışmıştı, ancak bu aksiyon Ali Baş Hamba'nın müdahalesi ile sonlandırıldı. (73)

Alman Genelkurmay Askeri İstihbarat Servisi 3. Şubenin aksine NfO askeri idari kısma dâhil edilmemişti. Birinci Dünya Savaşı'nda Gizli Servis, salt askeri bir nitelikteydi.³ NfO istihbarat faaliyetleri de olan bir düşünce (*think-tank*) kuruluşuydu, ancak Gizli Servis değildi. Bu birim resmi olarak Alman Dışişleri (Abteilung IA-Politik) 1. Siyasi Şubeye bağlanmıştı ve bu kurumca finanse edilmekteydi, ancak finansal olarak NfO daima dardaydı, çünkü kendisine ayrılan bütçe masrafları karşılamıyordu. (78-80) Savaşın bitmesini müteakip NfO 1921'e kadar faaliyetlerini Alman Şark Enstitüsü (Deutsche Orient Institut) adıyla sürdürmüştür.

Aktörleri ele alan 2. bölüm (93-177), onların yaşam öyküleri ve etkileşimlerine dair bilgiler içermekte olup NfO'nun Arap şubesinin çalışanları ve sempatanlarını (affilierte) ele almaktadır. Eserin literatüre yaptığı katkılarında biri kolektif biyografi (grup biyografisi) metodunun kullanılmasıdır. Arap bölümünde aktif 30 aktör bu tarz bir incelemeye tabi tutularak ekip çalışması hakkında çıkarımlarda bulunulmuştur. Yazar kolektife dâhil olan isimlerin duruma göre birlikte çalıştıklarını; grup aidiyetlerini ise üye ve maaş listeleri ile yapılan yayınlardaki kayıtlara göre tespit ettiğini aktarmaktadır. Kolektif kavramının ilgili şahısların aynı ve benzer karakterde olması anlamına gelmediği, tavsif edilen karakterlerin doğum yerlerinin binlerce kilometre uzaklıkta olduğu, farklı ana dillerini konuştukları, farklı üniversitelerde (örneğin Kahire ve Strazburg) tahsil gördükleri, grup içinde yapısal ve ideolojik farklılıkların bulunduğu işaret edilmiştir. (29)

NfO'nun Alman çalışanları arasında kurucusu Max von Oppenheim yanında Eugen Mittwoch, Max Adler, Ruth Buka, Herbert Diel, Helmuth von Glasenapp, Martin Hartmann gibi isimler bulunmaktadır.

² Max von Oppenheim'in hayatı ve İslamcılık konusunda 1890'lardan 1946'daki ölümüne kadarki faaliyetleri için bkz. Kadir Kon, "Almanya'nın İslam Stratejisi Mimarlarından Max von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 53 (2011/1), İstanbul 2012, s. 211-252.

³ Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman askeri istihbaratı hk. bkz. Oliver Stein: *Nachrichtendienststoffizier im Osmanischen Reich: Ernst Adolf Muellers Kriegseinsatz und Gefangenschaft im Vorderen Orient 1915-1919, Mit einer kritischen Edition seiner Erinnerungen [Alman İstihbarat Subayı Ernst Adolf Müller'in Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Görev ve Esaret Günlüğü (1915-1919) ve Hatıratın Edisyon Kritiği]*, Baden-Baden: Ergon Verlag, 2018. Bu çalışmanın yazar tarafından yapılmış Türkçe tanıtım ve değerlendirmesi için bkz. *Tarih Kritik Dergisi*, c. 6, sayı: 4, ss. 398-404, Eylül 2020; [1319922 \(dergipark.org.tr\)](https://dergipark.org.tr) (Erişim tarihi: 05.06.2021)

Arap çalışanlar arasında Ahmad Mukhtar, Abd al-Qadir, Rabah Bukabuya, Muhammad Fahmi ve Muhammad Farid, Salih al-Sharif al-Tunisi, Abd al-Aziz Jawish ve Mansur Mustafa Rifat bulunmakta olup, aralarında anti-emperyalizm, milliyetçilik ve Osmanlılık konularında fikir ayrılıkları mevcuttu. (94, 144) NfO çalışanları hakkında ilginç olan Osmanlı toprakları Suriye, Lübnan, Filistin ve Libya'dan üyenin bulunmaması, Senusi kardeşlerin ise ilkin Nisan 1915'te Alman Dışişlerinin İslam dünyasında ayaklanma fikri ile gündeme gelmiş olmasıdır.

Aktörlerin orta ve üst toplumsal katmanlardan geldiği; kadınların azınlıkta olduğu; mezhepsel aidiyet olarak Sünni Müslüman, Protestan veya Yahudi oldukları; coğrafi olarak da Avrupa dışındakilerin Mısır, Cezayir, Fas ve Tunus'un farklı bölgelerinden geldikleri anlaşılmaktadır. Aktörlerin Alman Dışişleri, Şark Dilleri Bölümü (Seminar für Orientalische Sprachen-SOS) ve Şarkiyatçı Ernst Jaekch gibi güvenilir kişilerin referans ve tavsiyeleri üzerine Şark İstihbarat Birimine alınmaları sağlanmıştır. (177) Çalışmadan aktörlerin farklı millet ve kariyer süreçlerinden (bilim insanı, gazeteci, bürokrat ve din âlimi vs.) geldikleri anlaşılmaktadır. Aktörlerin aynı zamanda gazeteci olarak çalıştıkları, NfO yayın organı yetkin bir uzmanlık dergisi olarak temayüz eden *Der neue Orient* (Yeni Şark) dergisi ile *İslamische Welt* (1916-1918) haricinde, *Der Tag*, *Das neue Deutschland*, *China Archiv*, *Ostasiatische Zeitschrift* ve *Bulletin du parti national égyptien* (1917-1918) gibi gazete ve dergilerde makaleler kaleme aldıkları görülmüştür.

Yazar bu noktada bir ikileme işaret etmektedir. Alman sömürgeciliğinin karşısında Arap kökenli NfO çalışanları ve sempatizanlarının gerçekte sömürgeci karşıtı aktörler olduklarına işaret etmekte ve sömürgecilik bağlamında aslında Alman İmparatorluğu'nun da Thomas Martin'in *Empires of Intelligence*'ta ifade edildiği üzere diğer Avrupa devletlerinden ayrılmadığını belirtmektedir. (175)

Kitabın 3. bölümü (179-302) Diskur'u konu edinmekte olup bilgi üretimi, geçmiş ve konular savaş öncesi dönem ve içerik analizi alt başlığında ele alınmıştır. Literatürde Alman Şark siyasetinde propaganda konusunun fazla işlenmemiş olması nedeniyle yazar, Philip Sarazin ve Achim Landwehr örnekleminde diskurteoriksel yaklaşımda bulunacağını belirtmiştir. Peter Heine ve Heike Liebau bu konuda 15 Mart 1915'ten itibaren NfO'nun Arapça, Rusça, Tatarca ve Hintçe ücretsiz yayımlanan, İtilaf ordularından alınan ve Berlin yakınlarındaki Halbmondlager (Wünsdorf) ile Weinberglager (Zossen) kamplarında tutulan Müslüman esirlere dönük yayın organı *El Dschihad* dergisini, Gotfried Hagen ise el ilanları (*Flugblaetter*) konusunu işlemiştir. Şark İstihbarat Biriminde belirli konular "söylenebilecek olanın yasak olmasından" dolayı ya hiç konuşulmaz ya da sınırlı konuşulurdu. Örneğin Ermeni olayları hakkında yazar kendiliğinden "diskur polisliği" yaparak malzemeyi ayrıştırdığını belirtmiştir. (180)

Batılı eğitim almış Mısırlı Avukat Ali Şemsi ve Tunuslu Din Âlimi Salih al-Şerif, Alman Müsteşrik Martin Hartmann'la kıyaslandığında farklı bakış açıları sunmuşlardır. NfO'nun Nisan 1915'ten itibaren başlangıçta Haber Bülteni (Korrespondenzblatt) olarak yayımlanan, ancak Nisan 1917'den itibaren Yeni Şark (*Der neue Orient*) adında bilimsel bir dergiye dönüşen yayın organı tüm Şark'ın siyasi, ekonomik ve düşünce hayatı hakkında Alman ve İsviçreli okurlarına dönük 15 günde bir çıkmaktaydı (187).

Periyodik yayınlardan *Resimlerle Büyük Savaş* ilgili aktörlere dağıtılıp, Osmanlı Devleti'ndeki okuma salonlarında okuyucuya sunulmuştur. Bundan başka askerler ve sivil halk için el ilanları da üretilmekteydi. NfO tarafından dağıtılan propaganda malzemesi hedef kitleye göre düzenleniyor, gerektiği ölçüde sansürleniyor ve Alman okuyucunun İslam hakkında olumsuz bilgilendirilmesine izin verilmiyordu (103). Bu konuda Alexander Will, Osmanlı Devleti'nde lokal basına verilen ancak ispat edilemeyen bahşişlerden söz etmektedir.⁴(207)

Osmanlı devlet idarecilerinden Cemal ve Enver Paşaların Alman kültür propagandasına şüphe ile yaklaştıkları ve bunu engellediklerini belirten yazar genellikle NfO aktörlerinin Jöntürk siyasetine ve Osmanlı Devleti'nin iç işlerine eleştiri getirmediklerine işaret etmektedir. (232, 290) Osmanlı-Alman ittifakını övmek için sömürgeci İngiliz ve Fransızların emperyalist niyetlerinin aksine Almanya'nın yayılmacı amaçlar gütmeyeceği ve Türkler ile Arapların bunu bildiği argümanı kullanılmıştır. (232) Yapılan yayınlardan kültür ve medeniyetin savaş propagandasında önemli rolüne atıfla, aktörlerin Almanya'nın eğitim ve medeniyette başarılı ve taklit edilmeye değer olduklarını, dahası Şark'taki eğitimin halihazırdaki kötü halinden düşman devletlerin sorumlu olduğunu anlamaktayız.

Bu noktada Osmanlı Devleti'nin cihad ilanı konusunda müttefik Almanya'nın tavrı hakkındaki görüşlere değinmekte yarar bulunmaktadır⁵. NfO'nun yayınlarında Yazar Salih al-Sharif al-Tunusi, cihadı İslam'ın düşmanları olan sömürgeci İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı haklı bir savunma savaşı olarak değerlendirmiştir. Samuel Krug cihadın Almanya'nın marifetiyle ilan edildiği (*made in Germany*) fikrine katılmamaktadır. Her ne kadar siyasal gücün korunması adına cihad çağrısı İmparatorluk idaresi tarafından daha önceki dönemlerde başvurulmuş bir uygulama olsa da bu seferki özel durum hakkında farklı görüşler mevcuttur. İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Baron von Wangenheim cihad fikrine duyarsız bir tavır sergilemekteydi. Savaşın başlangıcında cihad fikri siyasi ve askerî elitlerin bir tasarımıydı. Yazar cihad ilanının Alman icadı olmadığını bilakis İttihatçıların cihadı güç aracı ve beka meselesi olarak gördüklerini belirtmiştir. Konu hakkında araştırmaları bulunan Wolfgang Schwanitz Almanya'nın da cihadı güç unsuru olarak gördüğü tezini savunmaktadır. (259) Yazara göre Almanya, Arapların bağımsızlık hareketlerini de görmezden gelmekte olup, onların milli menfaatlerini Osmanlı menfaatlerine indirgemektedir. Bununla birlikte Cemal Paşa'nın Suriye'de Araplara dönük baskıcı muamelesinin Arap İsyanı'nın ortaya çıkmasına neden olduğu savunulmuştur. (278)

Son olarak NfO'nun çalışan ve sempatanlarının biyografik bilgileri (364-372) ve şahıs indeksi (373-378) araştırmacılara kolaylık sağlayacaktır.

⁴ Alexander Will, *Kein Griff nach der Weltmacht: Geheime Dienste und Propaganda im deutsch-österreichisch-türkischen Bündnis, 1914-1918*, Köln 2012, s. 190-192. Bu çalışmanın Türkçe tanıtım ve değerlendirmesi için bkz. Alexander Will, Dünya Gücü Olmayış: Alman-Avusturya-Türk İttifakında Gizli Servisler ve Propaganda 1914-1918, *Tarihin Peşinde - Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2014, Sayı: 12, Sayfa: 415-430. [Microsoft Word - M12 18k.doc \(tarihpesinde.com\)](https://www.tarihpesinde.com) (Erişim tarihi: 05.06.2021)

⁵ Almanya'nın İslam politikası ve bilhassa Müslüman esirlere yönelik savaş sırasındaki faaliyetleri ile Şark İstihbarat Birimi (NfO) hakkında Alman ve Osmanlı kaynaklarının kullanıldığı Türkçe bir çalışma için bkz. Kadir Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İslam Stratejisi*, İstanbul, Küre Yayınları, 2013, s. 113-274.

Özetle NfO 1914'te topyekûn savaşta Almanya ve Osmanlı ittifakına sempati kazandırmak ve İtilaf saflarında ve sömürgelerindeki Müslümanları isyana teşvik için kurulmuştur. Esere verilen "NfO ve Global Etkileşimleri" başlığı kitabın içeriği ile tam örtüşmediğinden okuma gönüllülerini yanıltmaktadır, çünkü eser özellikle NfO'nun Arap bölümünü ele almış, faaliyetlerinin Osmanlı coğrafyasında ve çeperinde olduğu halde Osmanlı bağlantısı ve etkileşimi eksik kalmıştır. Ayrıca NfO'nun toplamda kaç birimi olduğu ve genel teşkilat yapısı da belirtilmemiştir.

Bundan başka bazı kısıtlılıklar da çalışmanın marjinal faydasının sınırlı kalmasına neden olmuştur. Esere göre NfO'nun 30 Avrupa ve diğer ülkelerde farklı dillerdeki yayınlarıyla aktif olması önemli bir olgudur. Ancak yapılan faaliyetlerin etkinliğine şu faktörler darbe vurmuştur: Öncelikle istihbarat birimindeki aktörlerin kendi hedefleri doğrultusunda faaliyet göstermiş olmaları temel sorundur. Aktörlerin kimi milli bağımsızlık veya maddi faydalar nedeniyle kimi de hemfikir insanlarla ortak ağda olmak ve fikir değişimine imkân tanınması nedeniyle örgütte çalışmışlardır. Bu durum aktörlere "ekip ruhu"nun verilememiş olduğunu göstermektedir. Bununla bağlantılı olarak çalışmalarda Alman savaş hedefleri, Dışişlerinin talimatlarının ikincil öneme indirgenmiş olması ve nihayet aktörlerin etnik kökeni, hedefleri ve uygulanan sansür ile iç görüş ayrılıklarına bağlı olarak sorunlar yaşanmıştır. Ayrıca Alman olmayan (Gürcü, Tunuslu, Hint, Mısırlı) aktörlerin etkileşimleri de yazarın dilsel yetkinliğinin yokluğu nedeniyle araştırılamamıştır.

Çalışmada Alman arşivleri Berlin, Stuttgart, Freiburg lokasyonları ile İsviçre ve New York'tan birer fonun incelendiği, NfO'un kendi arşivine ise ulaşamadığı, muhtemelen 2. Dünya Savaşı'nda tahrip olduğu belirtilmektedir. Ayrıca gazete, konferans ve Fransızca, İngilizce ikincil kaynakların kullanıldığı, yeni tarihli saha ile ilgili çalışmalardan bazılarının görülmediği, kısmen Arap literatüründen yararlanıldığı, ancak konuyla ilgili Osmanlı/Türk yayın ve yazarlarının azlığı dikkat çekmektedir.

Bu kısıtlılıklarının yanında Samuel Krug'un eseri kuşkusuz Birinci Dünya Savaşı'nın incelenmesi ve özellikle NfO'nun çalışma ve hedeflerinin analizine bir katkı sunmakta olup konuyla ilgili literatürü zenginleştirmiştir.